

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УРСР (20-30 рр. ХХ ст.)

Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з удосконаленням виборчого законодавства, адекватному стану суспільних відносин. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур в ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність в глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права.

Тому, неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення загального виборчого права в УРСР є однією із заповорок не повторення помилок минулого, становлення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись в дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

Історія вчить нас використовувати досвід минулого, що надає можливість в подальшому уникати помилок. Справа ж істориків донести зміст подій у їх дійсному, в реальному правдивому вигляді.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УРСР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. В правовій і історичній науці з

проблеми що досліджуються дуже мало відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років [1].

Виходячи з того, що радянське виборче право залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних з становленням основ загального виборчого права в УРСР 20-30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані матеріали вищих органів влади і управління УСРР, УРСР, СРСР, постанови партійних комітетів різних рівнів.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення, недостатнього, з точки зору сучасного підходу рівня наукової розробки даної проблеми автор ставить за мету проаналізувати характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні загального виборчого права в УРСР. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань:

- аналіз впливу партійних органів на законодавче створення радянського виборчого права;
- дослідження механізму формування та реалізації загального виборчого права;
- співвідношення принципів становлення основ загального виборчого права з цілями партійно-державного апарату СРСР та УРСР.

Становлення основних засад інституту виборів в 20-30-х роках в УРСР відбувалося в складній політичній та ідеологічній боротьбі, в умовах формування тоталітарного режиму. Період 1918 – грудень 1920 рр. – це калейдоскоп декларацій, актів і договорів (односторонніх та двосторонніх), за різноманітністю форм і змісту яких чітко простежуються усталені тенденції інкорпоративного характеру з боку Росії. Офіційно, на державному рівні, проголосивши право націй на самовизначення й вимушено дозволивши скористатися ним Польщі і Фінляндії, більшовицький уряд не надав такого права Україні, політико-стратегічне значення якої розглядалося ними як визначальне в долі соціалістичної революції, причому не тільки в Росії, а й далеко за її межами. Ленінське гасло „боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм“, не могло бути реалізоване без участі українських селян.

Тому намагаючись повернути українські землі до стану державної залежності від Росії, московський більшовицький уряд вживав щодо них заходів, які з погляду міжнародно-правових стосунків можна кваліфікувати як силову експансію.

Щоправда, в цих намаганнях Москва знаходила розуміння і підтримку своїх ідеологічних adeptів – українських більшовиків, які проголосивши в липні 1918 р створення КП(б) У, в резолюції з'їзду визначили й стратегічну лінію українсько-російських відносин. Суть її полягала втому, щоб „рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху утворення всесвітньої пролетарської комуни“ [2, 20].

Проголошений I з'їздом КП (б) У курс на об'єднання з Росією не був політичними експромтом українських більшовиків, зумовленим тогочасним моментом. На офіційно державно-правовому рівні він був започаткований ще наприкінці 1917р., коли більшовицька частина делегатів Всеукраїнського з'їзду рад проголосила в Харкові Українську Соціалістичну Радянську Республіку як федеративну частину Російської республіки. Проте суть полягала не в проголошенні федеративних зв'язків з Росією (нагадаємо, що УНР на цей час також формально залишалася складовою Російської федерації), а в тому, що на контрольованій українськими більшовиками частині України поширювалася чинність усіх декретів, ухвалених на той час ленінським урядом. „Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України, – говорилося в резолюції I з'їзду Рад у Харкові від 12 грудня 1917р., – доручається негайно поширити на території Української республіки всі декрети та розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації, що мають спільне для всієї федерації значення, – про землю, про робітничий контроль над виробництвом та про цілковиту демократизацію армії; оголосити не дійсними всі розпорядження Ради (Центральної – авт.), що їх вона видавала й видасть“. [3, 25] З'їзд доручив ЦВК Рад України встановити між Робітничо-Селянським урядом Російської Федерації й урядами „інших частин Росії“ цілковиту узгодженість у цілях і діях. Таким чином, ігноруючи існування національного уряду УНР, українські більшовики, привласнивши право виступати від імені всього українського народу, сприяли російському більшовицькому уряду здійснювати свою централізаторську політику.

Незважаючи на те, що протягом 1917-1920 рр. політична влада в Україні неодноразово змінювалася, отже мінялися й уряди, політичні стосунки Москва вела, як правило, лише з радянськими урядами, а з іншими розмовляла переважно мовою ультиматумів.

За час короткого існування радянської влади в Україні наприкінці 1917 – початку 1918рр. на урядовому рівні не було підписано ніяких правових актів, які б офіційно оформили стосунки між Радянською Україною та Російською Федерацією. Проте в позадипломатичному середовищі зберігалися тенденції, вектор розвитку яких однозначно вказував на майбутню інкорпорацію законодавства України в правову систему Росії.

В подальшому більшовики в листопаді 1919 р – лютому 1920 р перейшли в наступ на українському фронті, подолавши опір військ Директорії, й встановили свій контроль майже над усіма українськими землями. Розпочався новий етап в історії України – відновлення декоративної держави у вигляді соціалістичної республіки, форсований перехід від багатопартійності та ідеологічного плюралізму до тоталітарного однопартійного більшовицького режиму, де виборності до органів влади не було місця.

Головним завданням, яке доводилось вирішувати партії більшовиків у звільнених від противника районах, було формування органів влади, після чого їхні повноваження повинні були припинитись. У той час в губернських, повітових і волостних центрах, у невеличких містах створювались тимчасові надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ревкоми), які не обирались, а призначались губернськими або партійними комітетами (часто політвідділами наступаючих армій), за складом були небагаточисленні, але концентрували в своїх руках всю повноту громадянської і військової влади.

Слід зауважити, що військово-революційні комітети на українських землях почали створюватись на підставі декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 4 січні 1919 року „Про організацію влади на місцях“. Виходячи з аналогічних декретів губернських партійних органів на початку лютого 1920 року революційні комітети (від 3 до 5 осіб) призначаються (про виборність, навіть не йшлося) в ряді міст: Єлисаветграді (з 1924 року Кіровоград), Херсоні, Миколаєві, Одесі, Катериносла-

ні та ряді містечок [4, л. 62; док 200]. Так, перший революційний комітет у Криворізькому басейні було створено на станції Довгиншево 22 січня 1920 року, який складався з трьох чоловік під головуванням М.Семібратова, а наступного дня ревком було призначено у містечку Кривий Ріг [5, а. 9, 31].

По суті, революційні комітети здійснювали диктатуру більшовицької партії, хоча офіційно проголошувалося, що це органи диктатури пролетаріату. Революційні комітети ліквідували старий апарат влади, підбирали потрібних (з точки зору класового підходу та пролетарської відданості) кандидатів у депутати рад, проводили вибори, створювали апарат виконавчих комітетів рад. В сільській місцевості більшовики відмовилися проводити навіть формальні вибори до сільрад. Функції останніх виконували так звані комітети бідноти. Таким чином, діяльність не обраних, а призначених надзвичайних органів влади була поза контролем трудящих мас.

Політичний і публічний характер виборів задається волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему. Загальновідомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави, а правові норми які регламентують цей порядок у сукупності складають виборче право.

Основними джерелами виборчого права в УРСР (20-30 рр. ХХ ст.) були Конституції УСРР 1919, 1929 рр., Конституція УРСР 1937 р та положення, інструкції про вибори до органів влади.

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право.

Це конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – права вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори.

Можна констатувати, що виборча система УРСР, яка формувалася на початку 20-х років на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак ра-

дянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні а також не загальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

Загальновідомо, що рівноправність – це однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина, яка поділяється на загальнонаціональну та юридичну. Загальнонаціональна рівноправність – однаковість природних прав і свобод кожної людини. Рівність людей – це фактична реальна можливість у використанні своїх природних прав і свобод. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість властивостей, особистих здібностей, реальних можливостей кожної людини та особливість індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і вияв такої неоднаковості може бути лише частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів (пільг або обмежень) з боку держави. На державному рівні в 20-ті роки для значної частини громадян вводяться ряд обмежень у виборчих правах. Обмеження прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми встановлені національним правом. У цьому випадку певні обмеження прав є наслідком нормотворчої діяльності державних органів. Юридичної рівноправності, тобто рівності статусу державноправоздатних суб'єктів, насамперед, однаковості їх конституційних прав теж не було. Згідно чинної на той час Конституції УСРР 1919 р законодавчо (стаття 21) закріплювався перелік громадян, які не мали виборчого права, що явно вписувалося в проголошену партійно-державну модель диктатури пролетаріату

Виборча система за Конституцією УСРР 1919 р відображала загально соціально-політичну ситуацію в країні. Не вибирали і не могли бути обраними: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конституційному рівні, в УСРР приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці і духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень були позбавлені права голосу. Крім

того, не мали права голосувати особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а рівно громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін встановлений судовим органом [6, 131-132].

З переходом країни до НЕПу з'явилася нова категорія громадян, яка займалась приватним підприємництвом і в тій чи іншій мірі експлуатувала чужу працю. Це викликало „корекцію” виборчого законодавства. В жовтні 1921 р. ВУЦВК УСРР прийняв новий закон про виборчі права громадян, згідно з яким право голосу позбавлялись особи, що займалися торгівлею, орендою, промислами [7, 5]. 10 вересня 1924 р. ВУЦВК і Рад-нарком УСРР затвердили „Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів”, у якому було затверджено вичерпний перелік осіб, що мали право голосу і були позбавлені його.

У листопаді 1925 р. ВУЦВК і Рад нарком УСРР ухвалили нове „Положення про виборчі права громадян”, до якого були внесені деякі уточнення. Але і після втілення у життя вищезгаданого „положення” коло осіб, які були позбавлені виборчих прав залишалось дуже значним.

Така ж тенденція позбавлення прав збереглася і в наступні роки. В вересні 1926 р. була прийнята інструкція ВУЦВК УСРР „Про вибори до Рад”. В ній більш жорстко, ніж попередні роки, визначалося коло осіб, які користувались правом голосу. Інструкція віднімала права, які надавалися в 1925 р. крамарям по патенту I розряду, нижчим категоріям служителів культу, кустарям, які в тому чи іншому вигляді користувались найманою працею. В результаті кількість громадян позбавлених виборчих прав зростає. Так у Кривому Розі кількість таких осіб у 1927 році зростає до 1915 чоловік, що склало 11,2 % від загального числа виборців (близько 17 тисяч). В порівнянні 1924 р число позбавлених виборчих прав подвоїлось з 5,5% до 11,2%, що значно перевищувало середній рівень по УСРР, який складав 7,7%. [8, 3-4]. Нерідко до списків позбавлених виборчих прав включались громадяни, які кинули торгувати декілька років тому, червоноармійці, батьки яких колись декілька місяців займалися торгівлею. В деяких містах до числа позбавлених прав потрапляла інтелігенція, на селі – середняки [9, 26].

В результаті втілення вищезгаданої інструкції ВУЦВК в життя, число позбавлених прав в Україні зросло більше, ніж в два рази. На той час існувала певна залежність між розмірами міст і кількістю громадян позбавлених виборчих прав. Більше всього останніх було в невеликих містах і селищах, в яких майже повністю був відсутній фабрично-заводський контингент, але було багато підприємців, власників майстерень, крамарів. Всі вони, згідно існуючого законодавства, вважалися особами, що експлуатують чужу працю і потрапляли до списків позбавлених виборчих прав. Число позбавлених виборчих прав в УСРР збільшилось в двічі [10, 97-100, 114]. У Києві в 1925-1926 рр. було позбавлено права голосу 13,5 тис., в 1926-1927рр.-20,7 тис. громадян, що складало 10,3% загального числа виборців [11, 200]. В Одесі число позбавлених прав зросло до 21,7 тис. і досягло 10% виборців [12, 2]. Вищезгадане, переконливо демонструють статистичні дані 20-х років. Вони показують, що відсоток громадян, позбавлених виборчих прав був нижчий у великих містах і підвищувався у міру зменшення кількості населення міст. Особливо він був великим в містечках, де проживало населення, яке займалося торгівлею. У ряді випадків позбавлених виборчих прав там було навіть більше, ніж тих громадян, хто мав право обирати. Так, в містечку Мінківці Кам'янець - Подільського округу виборчі права мали 118 громадян, а не мали права голосу – 224. В інших містечках цього ж округу: Чемирівцях відповідно – 350 і 435, Ляцкоруні – 415 і 408, Зінькові – 978 і 770. В мірі збільшення кількості робітників в містах – число громадян позбавлених виборчих прав зменшувалося. У пролетарському Луганську кількість громадян позбавлених виборчих прав складала 5%, а в Харкові – 4% [13, 28-30].

При складанні списків виникало багато помилок механічного походження. Як результат, різко збільшилась кількість скарг від тих, хто вважав це незаконним. Тому боротьба за право голосу мала принциповий і життєво-важливий характер. Так, тільки протягом 1927 року в результаті розгляду скарг, були відновлені у праві голосу по місту Кривому Рогу 76 осіб, які потрапили до списків позбавлених виборчих прав помилково [14, 270].

В жовтні 1928 р. була опублікована нова інструкція ВУЦВК та РНК УСРР „Про вибори до Рад”, в якій відображено

подальше збільшення чисельності жителів міст, які позбавлялися виборчих прав.

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, де в III розділі законодавчо закріплювалися виборчі права громадян. Основний Закон УСРР 1929 р. закріпив перелік громадян, позбавлених виборчих прав (ст.67) [15]. На 1928 – 1929 рр. – кількість громадян, позбавлених прав, налічувала 253, 9 тисяч чоловік, що становило 9,8% виборців (проти 175,1 тис. чоловік в 1926-1927 рр.) [16, 35-36].

В жовтні 1930 р. центральні органи держави і республіки прийняли інструкцію, яка регламентувала порядок виборів в 1930-1931 рр. В ній уточнювався порядок позбавлення виборчих прав громадян і їх поновлення [17].

Утиски в виборчих правах мали тяжкі наслідки для громадян. Вони обкладалися додатковим або спеціальним податком, виключалися з членів профспілок, при цьому могли втратити: роботу, право на пенсію і соціальне забезпечення, пільги на житлову площу, навчання дітей та вступ їх до вузу. Громадяни, позбавлені можливості обирати, мали право опротестувати рішення виборчої комісії. Дозволялося відновлення свої виборчих прав шляхом подання заяв, де крім об'єктивних даних /прізвище, адреса/ вказувався номер за списком, причини позбавлення прав і докази громадянина, на основі яких він вважав рішення комісії неправомірним. Заяви розглядалися виборчими комісіями і лише незначна частина з них задовольнялася.

Безумовно, правляча партійна еліта добре розуміла неможливість утвердження тоталітарного режиму без повної підлеглості селян, які становили більшість населення республіки. Намагаючись зберегти за собою пріоритет при визначенні кандидатур на виборні посади та забезпечити абсолютну більшість при голосуванні, партійно-державний апарат вживав всіх можливих заходів, щоб зіштовхнути на узбіччя політичного життя можливих опонентів, „ворогів народу”. Для цього використовувалися різноманітні методи економічного, соціального та психологічного тиску.

В період виборчої кампанії 1930-1931 рр., згідно з офіційною статистикою, число громадян, позбавлених прав, зменшилося в два рази: з 8,5% до 4,9%. В містах УСРР воно складало 5%, в селищах – 4,9%, в цілому в республіці – 4,4% [18, 26, 270].

Правда, утішатися цими цифрами не доводилося. Адже саме в той час у республіці пройшла ціла серія політичних процесів, на яких були обмовлені та засуджені цілком невинні люди, без суду і слідства репресовані сотні тисяч селян, яких було оголошено куркулями.

Крім того, списки позбавлених прав від однієї виборчої кампанії до іншої значно змінювалися. Позбавлення прав, згідно з вищезгаданою інструкцією ВУЦВК, відбувалося тільки під час підготовки і проведення виборів. Цю роботу /перевірка та опублікування списків/ виконували виборчі комісії. В перервах між виборчими кампаніями позбавлення прав інструкцією не передбачалося і на практиці не дозволялося, хоча цього не завжди дотримувалися місцеві органи влади. В проміжках між виборами сільські, селищні та міські ради виконували тільки реєстрацію позбавлених прав. Ради на своїй території вели поіменний облік громадян, позбавлених прав, щоб перед виборами списки передати до виборчих комісій. В багатьох випадках складання списків громадян, позбавлених виборчих прав, велося працівниками органів рад дуже недбало. Часто списки були неповними, неточними, що відбувалося з найрізноманітніших причин: зміна місця проживання, знаходження інших джерел існування, амністія, смерть і т.п.

Часто за основу бралися старі списки, із них викреслювались прізвища вибулих громадян, включалися прибулі і отриманий результат опублікували як остаточний. В сільській місцевості, як і в містах, певної установленної форми ведення списків громадян, позбавлених прав, не було, до того ж сільради постійного обліку не вели. Списки склалися в період виборчих кампаній. Траплялися нерідкі випадки, коли старі списки губилися.

В жовтні 1934 р. була прийнята інструкція про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР [19]. В ній передбачалося певне скорочення числа громадян, позбавлених прав. Дозволялося відновлення в виборчих правах дітей „куркулів”, якщо вони займалися суспільно-корисною працею, виселених „куркулів”, які позитивно себе зарекомендували на місці нового поселення. Хоча в умовах постійних порушень законів, правопорядку це звучало фарисейські.

Після прийняття вищезгаданої інструкції, згідно з офіційними даними, число громадян, позбавлених прав, в містах і селищах становило 2,4%, на селі – 2,6% [20, 9].

Позбавлення громадян виборчих прав впливало із сталінської концепції загострення класової боротьби в країні в міру просування до „соціалізму”. В результаті відбувалося штучне звуження і обмеження ряду соціальних груп в своїх правах. Механізм позбавлення виборчих прав був далекий від досконалості. Списки позбавлених виборчих прав, які згідно з законодавством склалися місцевими радами, за звичай, детально коригувалися органами ДПУ, міліцією, фінвідділами виконкомів рад, передавалися до виборчих комісій і носили характер остаточного вердикту. При такій процедурі неминучими були суб’єктивізм, елементарні помилки і зловживання. В багатьох випадках позбавлення прав було результатом формального, анкетного підходу до виборців, без врахування конкретних обставин індивідуальних особливостей.

Аналіз архівних документів, надає можливість оцінювати практику позбавлення виборчих прав як фактичну розправу з опозицією і засіб утримання громадян у покорі, оскільки вона включала обмеження багатьох сторін життєдіяльності громадян і супроводжувалася грубими порушеннями законодавства про вибори. В умовах формування тоталітарного режиму позбавлення виборчих прав виступало як різновид політичних репресій.

Інститут поразки в виборчих правах відігравав важливу роль у справі маніпулювання колом виборців і впливав на результати виборів. Відсутність чіткої регламентації позбавлення прав призводило до поширення різноманітного тлумачення законодавчих норм і свавілля на місцях. Направлена головним чином проти економічно і політично самостійних громадян, система позбавлення виборчих прав відповідала одному із своїх призначень – утвердженню одностайності і односторонності всіх сторін життя громадян республіки і країни. Після виконання своєї функції, система позбавлення виборчих прав була відмінена Конституцією УРСР 1937 р.

Джерела та література

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К. – О., Вища школа. – 1990 г. – 204 с.; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.). – М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.). – М., МГУ, 1968. –

- 294 с; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.). – М., 1957. – 411 с.; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 1921-1925. – Х., Вища школа. – 1989. – С. 25-49; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг.) – М., 1973. – 235 с.; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг.) – М., 1991. – 426 с.; ін.
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях конференцій і пленумів ЦК. У 2.т. – К., 1976. – Т 1. – С. 20.
 3. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Зб. докум. і матеріалів. – К.; 1963. – С. 255.
 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ) Ф.1, Оп. 20, А. 227, 462; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920гг) – Днепропетровск, док 260.
 5. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920гг) – Днепропетровск, док 16, С. 31.; ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, А. 44, А. 9.
 6. Конституція УСРР // Слісаренко А.Г.; Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С. 131-132; Радянська Україна. – 1927. № 1-2. – С. 5.; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) Ф. 3651, Оп. 1, Спр. 158, А. 3-4.
 7. Підсумки виборчої кампанії 1925-1926 рр. – Х., 1926. – С. 26; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) Ф. 3316, Оп. 20 Спр. 9921, А. 97-100, 114.
 8. Стенографічний відчит Х-го окружного з'їзду Рад Київщини. – К., Окрвиконком. 1927. – С. 498.
 9. Звіт Одеської міської Ради робітничих та селянських депутатів за час роботи ІХ скликання. Березень 1927 р. – грудень 1928 р. – О., Міськрада. 1928 р. – 167 с.
 10. Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Х., ЦСУ УСРР 1929 р. – 184 с.
 11. Красный горняк 1927. – 6, 11 февраля. Конституція УСРР. – Х., Наркомюст УСРР. 1929. – 28 с.
 12. Вісті 1928. – 24 жовтня. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. – Х., ЦСУ УСРР. 1929. – С. 35-36;
 13. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1930. № 50. – Ст. 523.
 14. Выборы в советы и состав органов власти в СССР в 1931 г. – М., Власть Советов. – 1931; Історія Української РСР у 8 т. – К., Наукова думка. 1977. т. 6 – С. 270.
 15. Вісті ВУЦВК. 1934 – 15 жовтня.
 16. Выборы в Советы в Союзе СРСР 1934-1935 г. – М., Власть Советов. 1935. – С. 9.